

STAROKRŠĆANSKE I PREDROMANIČKE CRKVE IZMEĐU BIOGRADA I BENKOVCA

Uvod

Prostor Ravnih kotara, osobito oko Vranskog jezera, inače najvećeg jezera u Hrvatskoj (površine 30,1 km² – dužine 1,6 i širine do 2,2 km), od davnina je bio dobro naseljen. U taj su se prostor, zbog obilja plodne zemlje i pitke vode, doselila brojna hrvatska plemena, pa se dugo i nazivao "V Hrvateh" ili jednostavno "Hrvati". Bila je to jezgra hrvatske kneževine i kraljevine, sa starim županijama – Luka, Nin i Sidraga te kraljevskim gradovima Nin i Biograd. Naseljavanju je pridonijelo i brdsko zaleđe Velebita koje je omogućavalo stočarska kretanja tijekom ljetnoga i zimskog razdoblja.

Cijeli je prostor počeo gubiti na važnosti formiranjem hrvatskih državnih tvorevina, potom je od 1409. nadalje bio u posjedu Mletačke Republike, da bi početkom 16. st. započe-

EARLY-CHRISTIAN AND PRE-ROMANESQUE CHURCHES BETWEEN BIOGRAD AND BENKOVAC

Biograd is an old Croatian royal town which used to be the seat of a diocese and county government, and also the home to many big monasteries of Benedictine monks and nuns. When Biograd was completely destroyed by Venice in the 12th century, all of its churches were razed to the ground so that practically no visible trace of their existence can now be found. The fact that they actually existed is known either through historic sources or via some recently rediscovered archaeological findings. The Benedictines from Biograd used to own a big estate in the nearby Rogovo, which also suffered heavy damage, and so they had to move to the island of Pašman. A big monastery of Benedictines, Templars and Hospitallars used to be situated on the Vransko jezero lake, between the towns of Biograd and Benkovac. Almost no traces of churches built by these religious orders have been preserved to this day. Some pre-Romanesque churches, mostly built on the remains of Early-Christian churches, can be seen in the vicinity of Benkovac, especially in the old Liburnian settlement and Roman town of Aseria and in its vicinity. Many traces of old churches can be found along the so called Big Road which used to connect the towns of Nin and Knin, and which was the main axis of life in this most ancient Croatian principality.

li turski prodori. Slobodno je područje svedeno na uski obalni pojas

oko Zadra, a unutrašnjost izložena stalnim ratnim pustošenjima. Stanovništvo se sklonilo na obližnje otoke ili odselilo u Hrvatsko primorje ili Istru, a na njihovo su mjesto došli novi doseljenici, među kojima i Vlasi koji se poslije nazivaju Srbima. Nakon završetka tursko-mletačkih ratova krajem 17. st. cijelo je to područje došlo pod vlast Mletačke Republike i ostalo sve do njezine propasti 1797. godine. Poslije je došlo pod vlast Habsburške Monarhije kada se nešto snažnije razvijalo zbog blizine Zadra kao glavnog grada Kraljevine Dalmacije. Zatim je taj prostor slijedio sudbinu cijele Dalmacije i Hrvatske, da bi tijekom Domovinskog rata neko vrijeme bio okupiran i znatno poharan.

Zbog stalnih ratnih zbivanja i promjene stanovništva tijekom kasnoga srednjeg vijeka mnoga su naselja promijenila svoja izvorna hrvatska



Položaj starokršćanskih i predromaničkih crkava – 1. Biograd (katedrala, Sv. Ivan Evangelista, Sv. Toma, Sv. Nediljica, Sv. ante), 2. Rogovo, 3. Vrana, 4. Crkvina (Zablaće), 5. Turanj, 6. Aserija, 7. Lepuri, 8. Šopot

imena pa su ona sačuvana u nazivima nekih predjela, potoka ili izvora. Isto su tako stradale ili uništene mnoge predromaničke crkve koje su Hrvati počeli graditi nakon doseljavanja.

Stare crkve u Biogradu

Kratka povijest Biograda

Biograd se razvio na omanjem poluotoku koji je bio pogodan za obranu s kopna i mora. Najvjerojatnije su ga poput obližnjeg Šibenika na mjestu neznatne naseobine osnovali novodoseljeni Hrvati. Biograd se prvi put spominje 950. u djelu *O upravljanju carstvom* bizantskoga cara i pisca Konstantina VII. Porfirogeneta pod

Za hrvatskoga kralja Krešimira III. oko 1018. postao je jedan od prijestolnih hrvatskih gradova, a od 1059. za Petra Krešimira IV. i sjedište biskupije, koja se u Biograd preselila i Skardone (današnjeg Skradina), i središte županije Sidraga. Te se godine počeo graditi i benediktinski samostan Sv. Ivana Evanđelista, a nešto poslije i samostan benediktinki Sv. Tome.

Prvi je biogradski biskup Teodozije ustoličen prije 1059., a vjerojatno je još prije izgrađena i trobrodna katedrala. U njoj je 1102. hrvatskom krunom za kralja Hrvatske i Dalmacije okrunjen ugarski kralj Koloman.

diktinci u Rogovo i na Pašman, a benediktinke u Zadar. Veći se dio stanovništva sklonio u Šibenik te na otoke Pašman i Vrgadu. O izgledu tadašnjeg Biograda sačuvana je slika putujućeg umjetnika Konrada von Grünemberga iz 1496. (tuš, akvarel).

Kada su križari 1202. za četvrte križarske vojne poharali Zadar, stanovnici su se sklonili u već utvrđeni i dijelom obnovljeni Biograd i kad su se masovnije počeli vraćati u svoj obnovljeni grad (koji su nazvali Novim Zadrom), tadašnji su Belgrad nazvali Zara Vecchia (Stari Zadar). To je odgovaralo Mlečanima koji su željeli zatrti stari hrvatski naziv, pa se to ime sretalo sve do kraja II. svjetskog rata.

U temeljitoj su obnovi Biograda sudjelovali Zadrani, ali i raštrkani Biograđani koji su se počeli masovnije vraćati. Obnovu su potpomogli vranski templari te cetinski i sidraški knez Domald koji je ovdje bio proširio svoju vlast.

Biograd zatim slijedi sudbinu ostalih dijelova Dalmacije i u sastavu je Hrvatsko-ugarskog kraljevstva, a pod vlast Venecije dolazi 1409. nakon što je Ladislav Napuljski prodao Dalmaciju Mlečanima.

Turci su Biograd i obližnji Turanj, za odmazdu Mlečanima zbog zauzeća Vrane, temeljito srušili 1646. godine. Zapravo uoči predaje grad su potpalili njegovi branitelji, a turski su osvajači sve to dokrajčili. Poslije je Biograd ponovno obnovljen i do danas prati političku sudbinu Hrvatske i Dalmacije [1].

Biogradska katedrala

Biogradska je katedrala bila izgrađena na središnjem dijelu utvrđenog poluotoka, na predjelu Glavice, pokraj sadašnje crkve Sv. Stošije¹, izgrađene 1761. Bila je to trobrodna bazili-



Srušeni Biograd na crtežu von Grünemberga (katedrala je u sredini – kuća s kontraforima)

nazivom Belgradon, a ostali su mu nazivi Belgrad, Belegrada, Belegravo, Belgradum supra mare, Castrum Alba, Alba civitas, Alba regalis (kao mađarski Stolni Biograd – Székesfehérvár) i sl. Valja reći da je u povijesnim izvorima za taj grad do danas nabrojeno čak 200 različitih naziva, a isto je tako rijetko koji naš grad toliko puta temeljito razrušen.

Biograd je bio i u vlasti Mletačke Republike, a srušen je 1125. nakon što ga je privremeno bio vratio hrvatsko-ugarski kralj Stjepan II. Grad je tada pod vodstvom dužda Dominica Michelija temeljito srušen, uključujući kraljevu palaču, crkve i samostane koji su temeljito opljačkani. Biogradski je biskup s dijelom naroda i klera izbjegao u Skradin, bene-

¹ Sv. Stošija (Sv. Anastazija) najslavnija je srijemska mučenica. Na Božić 304. spaljena je na lomači u Sirmiju. Za seobe naroda u 7. st. tijelo joj je bilo preneseno u Italiju, a potom u Carigrad. Njezine je moći u Zadar (čija je zaštitnica) donio biskup Donat.

ka (duga 31 m i široka 18 m) s nartekсом i zvonikom, a građena je i nadograđivana sve do kraja 11. st. Od nje je sačuvano tridesetak kamenih ulomaka, a rekonstruirani su i tlocrti svih graditeljskih faza. Otkako su je Mlečani srušili nikada više nije obnovljena.

nuto nakon nekoliko mjeseci i sačuvan je jedino dio srednjovjekovnih kamenih ulomaka. Na lokalitetu odavno više nema nikakvih tragova, a pomalo je dvojbeno i mjesto gdje je katedrala stajala jer suvremeni izvori navode da je bila istočno [2], [3] i sjeverno [4] od sadašnje župne crkve.

vanju don Luke Jelića. Pronašao ju je u osamdesetim godinama prošlog stoljeća Frane Buškariol u osobnoj arhivi Mihovila Abramića, dugogodišnjega direktora Arheološkog muzeja u Splitu, a potom s komentarima i objavio [3]. Buškariol je također nadopunio i revidirao Jelićeva stajališta iako svjestan da mu nedostaju neki pronađeni spomenici. Nakon sažimanja podataka također je zaključio kako graditeljski ostatci i dekorativna plastika potječu od više graditeljskih faza. Jelić je bio izdvojio tri faze, od kojih je prvu smjestio od polovice 6. do polovice 7. st., a Buškariol je izdvojio tri stilske skupine crkvenoga kamenog namještaja (od polovice 8. do polovice 11. st.) i četiri graditeljske faze (od polovice 8. st. do prijelaza iz 11. u 12. st.), s tim što su posljednje dvije faze nastupile kada je Biograd dobio biskupiju i kada je katedrala postala krunidbena bazilika.

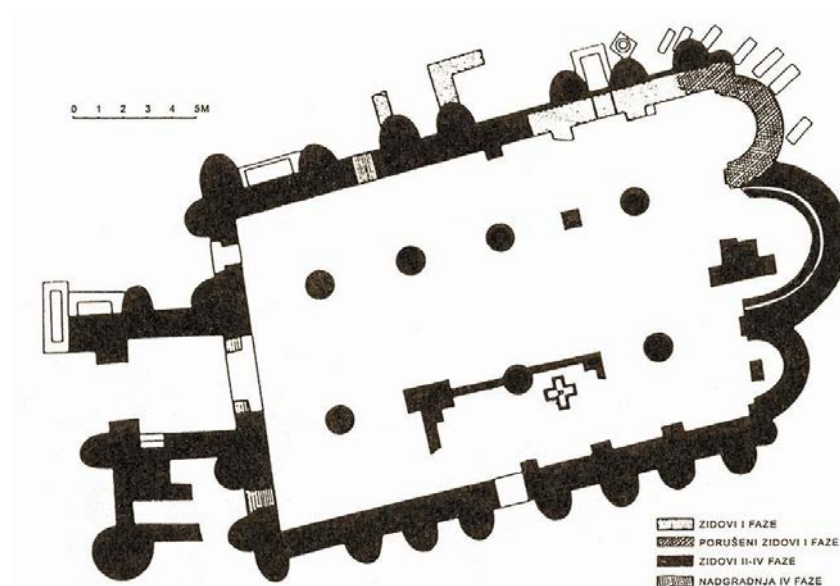
Jelić je tvrdio da se najstariji dio crkve nalazio na sjeveroistočnom dijelu, što Buškariol ne osporava, ali zaključuje da je to bila jednobrodna crkva, manjih dimenzija, s leznama



Župna crkva Sv. Stošije u Biogradu pokraj koje je bila negdašnja katedrala

Otkriće ostataka biogradske katedrale zaista je neobično, a ima i određene tajanstvenosti. Otkrio ju je 1902. neumorni arheolog i povjesničar don Luka Jelić koji je otkopao zidove do visine od 1,8 m iako odmah nije znao o čemu se radi. O svom otkriću nije ništa napisao iako su ga zabilježile ondašnje novine. Poslije se ipak utvrdilo da je riječ o biogradskoj katedrali, a to je pobudilo veliko zanimanje ondašnje znanstvene javnosti.

No tu priči ipak nije kraj. Oko istraživanja su se sukobila dva vodeća arheološka društava – Hrvatsko arheološko društvo *Bihać* iz Splita i Hrvatsko starinarsko društvo iz Knina. Čak je biogradski povjerenik jednog od društava Arturo Jeličić s mještanima iz inata uništio dio zidova na lokalitetu. Lokalne su vlasti podržale don Jelića, ali sve je preki-



Tlocrt biogradske katedrale s naznačenim fazama izgradnje

Da bi sve bilo još neobičnije, u međuvremenu je potpuno zametnuta cjelokupna dokumentacija o istraži-

u unutrašnjosti. Prema dosadašnjim spoznajama brojnih autora koji su o tvojoj crkvi pisali, prva bi se faza mogla

smjestiti u 6. st., druga u 9. st., a dogradnje i adaptacije treće faze u 11. st., dok bi se četvrta faza koju je uočio Buškariol odnosila samo na manje preinake krstionice.

Ipak, kako biogradska katedrala ima oblike kontrafore, što se vidi i na kasnijem crtežu von Grünemberga, ali i zvonik na pročelju (westwerk) koji imaju crkve Sv. Cecilija, na Lopuškoj glavici i na Bukurovića podvornici u Biskupiji te Sv. Spas na vrelu Cetine, mogući su i drukčiji zaključci. Naime u posljednje vrijeme sve više autora takve crkve, osobito na temelju skromne kamene plastike, svrstava u Trpimirovo i Branimirovo doba, dakle u 9. st. Štoviše, ističu da su crkve s oblim kontraforima nepoznat oblik u ondašnjem predromaničkome i romaničkome europskom graditeljstvu, a da je *westwerk* kao pomalo atrofirani karolinški utjecaj u naše krajeve došao s redovnikom Gottschalkom koji je neko vrijeme boravio kod kneza Trpimira [2], [3].

Polemike vezane uz pomalo tajanstvenu biogradsku katedralu još traju i teško je bilo što zaključiti. Najspornije je vrijeme gradnje prve crkve, a na 6. st. upućuje nekoliko ulomaka starokršćanskih pluteja koji se danas čuvaju u Zavičajnom muzeju u Biogradu. Ipak, ti su dijelovi kao spoljiji mogli biti odnekud doneseni, posebno kada se uzme u obzir da su Biograd tek poslije osnovali doseljeni Hrvati. Stoga se zaključak rano preminulog Frane Buškariola (1957.-1989.) ipak čini ispravnijim jer on prvu crkvu smješta u 8. st.

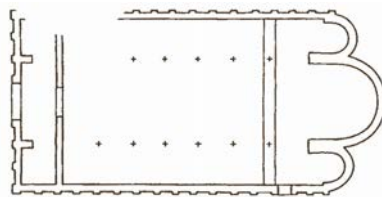
Crkva Sv. Ivana Evanđelista

Benediktinski je samostan Sv. Ivana Evanđelista² osnovao kralj Petar Krešimir IV. 1060. godine. Tada je samostan dobio i veliko krunsko ima-

² Sv. Ivan je autor *Otkrivenja*, *Evanđelja po Ivanu* i *Ivanove poslanice*, a propovijedao je u Maloj Aziji. Drži se da je jedini apostol koji je umro prirodnom smrću.

nje Rogovo i otok Žirje uz kraljevsku slobodu, tj. oprost od plaćanja svih pristojbi. Iako se u poveljama govori da je to učinjeno samostalno, prema kraljevoj želji i volji, ipak se čini da je to bilo prema želji pape Nikole II. jer je činu bio nazočan njegov poklisar Majnard. Zabilježeno je da je opat samostana, zajedno s Majnardom i biskupom Teodozijem, sudjelovao i na II. splitskom saboru.

Crkva je dovršena 1076. i svečano su je posvetili od papinski legati Fulkon i Gebizon, uz nazočnost splitskog nadbiskupa Lovre i biogradskog biskupa Prestancija. Na dan su posvećenja Biograđani samostanu darovali desetinu od uroda maslina, a zabilježeno je da je Šestak, inače učitelj kralja Dmitra Zvonimira, na svoj trošak dao pokriti crkvu, za što ga je kralj nagradio jednim posjedom pokraj Rogova.



Tloort crkve Sv. Ivana Evanđelista

Ostatci su te velike crkve pronađeni nešto zapadnije od sadašnje župne crkve Sv. Stošije, u vrtu obitelji Jeličić, iako su dijelovi južnoga broda, visoki i do 1,5 m, bili i prije vidljivi. Konzervacija je ostataka velike trobrodne bazilike (dimenzija 29 x 12,5 m) završena 1971. Bazilika ima tri broda, od kojih su pobočni bili odjeljeni stupovima. Na istočnoj se strani nalaze tri apside, od kojih je srednja znatno veća. Crkva ima narteks, a zidovi su s vanjske su strane raščlanjeni lezenama. Tijekom istraživanja pronađeni su ulomci fresaka i nekoliko dijelova crkvenoga kamenog namještaja [1], [2].

Nedavno su u blizini crkve Sv. Ivana Evanđelista, na prostoru koji je gusto naseljen, obavljena temeljita arhe-

ološka istraživanja o kojima još nije ništa objavljeno. Otkopani su mnogi novi zidovi, vjerojatno samostanskog sklopa.

Ostale biogradske crkve

Ženski benediktinski samostan Sv. Tome³ nalazio se u blizini samostana Sv. Ivana i župne crkve. To je također zadužbina Petra Krešimira IV. Samostan je najvjerojatnije osnovan 1065. i obdaren krunskim posjedima u županiji Sidragi – Rasohaticom pokraj Tinja i Smrćanima u Bubnjanima. Nakon rušenja Biograda 1125. redovnice su u Zadru neko vrijeme živjele s redovnicama Sv. Marije, a poslije uz crkvu Sv. Dimitrija. Posjedi su im se stopili s onima rogovske opatije.

Samostan se prema predaji nalazio na predjelu koji su Biograđani nazivali "Kod tri crkve", a ostatci su pronađeni ispred kuće Zorica. Po tim se ostacima moglo zaključiti da je crkva bila trobrodna. Danas njezinom sredinom prolazi prometnica, a na istočnom je dijelu izgrađena obiteljska kuća. U blizini se crkve, čije ni neznatne ostatke nismo nikako uspjeli pronaći, navodno nalaze tragovi gradskoga kaštela Matkovića iz 16. st. [1], [2].

Na gradskom su predjelu Malenica 1963. pri kopanju kanala za vodovodne cijevi posred ceste pronađeni su starokršćanski grobovi ispred ostataka crkve Sv. Nediljice. Svi su grobovi uništeni, jedino su spašene dvije srebrne naušnice. Nekoliko je grobova uništeno i pri kopanju temelja za jednu obližnju obiteljsku kuću. Istraživanje te crkvice proveo je zadržarski Zavod za zaštitu spomenika kulture, ali od nje danas nema nikakvih tragova. Zapravo nitko o njoj

³ Sv. Toma (na aramejskom blizanac) jedan je od 12 apostola. Nazivaju ga i Nevjemim Tomom jer je vjerovao samo opipljivim dokazima. U ikonografiji ga se najčešće prikazuje kako dodiruje Isusove rane. Navodno je propovijedao i mučenički stradao u Indiji.



Romanička crkvića Sv. Ante

nije ništa znao, nego su nas upućivali su nas u Vranu pokraj Pakoštana gdje je istoimeno svetište Zadarske nadbiskupije, ali s novijom crkvom. Biograd inače ima dobro označene povijesne lokalitete koje u ovom slučaju nismo našli, a nema ih ni u literaturi. Kako spomenute naušnice potječu iz 11. st., vjerojemo da je iz tog razdoblja i ta slabo poznata crkva.

U Hrvatskoj ima više crkava čije se ime veže uz riječ "nedjelja" pa valja objasniti da se ne radi ni o kakvoj posebnoj svetici, već da su to najčešće zavjetne crkve posvećene Blaženoj Djevici Mariji.

Pokraj Autobusnog kolodvora nalazi se mala ranoromanička crkvića Sv. Ante koja je izgrađena u 12. st. i temeljito restaurirana. U uvali Bošana, između Biograda i Sv. Filipa i Jakova naziru se tragovi rimskoga gospodarskog sklopa. Možda se radi i o sakralnoj građevini koja bi mogla biti crkva Sv. Andrije [1], [2], [5].

Stare crkve u blizini Biograda

Crkva Sv. Roka u Rogovu

Rogovska je opatija uobičajen naziv za opatiju Sv. Ivana Evedelista, a tako je nazvana po kopnenom posjedu Rogovu, sjeverno od Sv. Filipa

i Jakova. Kada je 1125. stradala matiča tog samostana, biogradski su se benediktinci preselili na Pašman, u tkonski kaštel s crkvom Sv. Kuzme i Damjana, gdje su smjestili i svoju upravu. Ipak dio je redovnika stalno boravio na posjedu u Rogovu sve dok samostanski posjed nije stradao od Turaka.

Istoimeno se selo razvilo oko palače zvane Dvorine (kilometar južnije od crkve Sv. Roka), čiji su se ostatci nedavno počeli istraživati. I gospo-

darsku zgradu s utvrdom i crkvu srušili su Mlečani u vrijeme ratova s Ludovikom I. Velikom (1342.-1382.). Crkvu su vjerojatno u 11. st. izgradili benediktinci, a dva se ulomka pleterne plastike čuvaju u Zavičajnom muzeju u Biogradu. Crkva je inače bila posvećena Sv. Mihovilu Arkandelu jer je Sv. Rok (zaštitnik gubavaca), kojemu je posvećena sadašnja crkva, živio početkom 14. st.

Današnja jednobrodna crkva imala je dvije faze gradnje – ranoromaničku i gotičku (s produženom apsidom). U unutrašnjosti i s vanjske strane crkve nalaze se grbovi opata Petra Zadrana koji je crkvu obnovio 1347. Valja reći da je 1983. Zavod za zaštitu spomenika kulture (pod vodstvom Miljenka Domjana) obavio temeljite konzervatorske zahvate na toj crkvi.

Kada je kralj Petar Krešimir IV. zasnovao rogovsku opatiju i obdario je velikim posjedima podijelio joj je i slobodu, tzv. egzempciju (izuzeće) od građanskih vlasti. Stoga je rogovski opat bio sudac svojim redovnicima i svjetovnom osoblju koje je živjelo na rogovskom području. To mu je pravo potvrdio i kralj Dmitar



Crkva Sv. Roka u Rogovu

Zvonimir i kasniji vladari, ali i mletački dužd.

U crkvenom je pogledu rogovska opatija uživala potpunu samostalnost i

Vranski se benediktinski samostan Sv. Grgura spominje 1075. u Zvonimirovoj krunidbenoj zakletvi na svečanosti u crkvi Sv. Petra i Mojsija u

utvrđeno da je bio na mjestu sadašnje utvrde. Kralj je Dmitar Zvonimir u svojoj zakletvi papi Grguru VII. (reformatoru koji je sjedinio papinsku crkvenu i svjetovnu vlast) i rimskoj crkvi poklonio samostan sa svim posjedima i bogatom riznicom (srebrna škrinja s moćima Sv. Grgura I. Velikog⁴, dva križa, kalež s pliticom, dvije krune s draguljima i sl.) da zauvijek legatima Sv. Petra služi kao gostinjac.

Kako je samostanska riznica bila opremljena velikim dragocjenostima u trenutku Zvonimirove darovnice, Vrana je vjerojatno bila među važnijim benediktinskim samostanima, a poznato je da je u to doba na području današnjega hrvatskoga državnog prostora (od Umaga do Prevlake) bilo sedamdesetak benediktinskih opatija. Zvonimirovim darivanjem vranski je samostan postao trajnim "vlasništvom Sv. Petra", što znači i sastavnim dijelom papinskih posje-



Ostaci palače Dvorina u Rogovu

bila podređena samo papi, što je potvrdio i Grgur VII. No njezino bogatstvo i ugled smetali su Mlečanima pa su iskoristili sukob s kraljem Ludovikom, na čijoj je strani bila rogovska opatija, da poharaju i posjed i crkvu. Opatija je s teškoćama opstajala i za turske vladavine, a nakon mira vratila je sve svoje posjede. Prestala je djelovati tek za francuske vladavine početkom 19. st.

Rogovska je opatija obavljala bogoslužje na starohrvatskom jeziku, a imala je i napisane *Regule reda Sv. Benedikta* na glagoljici. U njezinoj su zbirci sačuvane mnoge vrijedne i stare crkvene knjige.

Samostan u Vrani

Selo je Vrana, koje se u rimskim vremenima nazivalo Aurana ili Laurana, smješteno približno 3 km sjeveroistočno od Vranskog jezera, a u njemu su u različitim vremenskim razdobljima djelovale tri redovničke zajednice: benediktinci, templari i ivanovci.



Ostaci samostana i utvrde u Vrani

Solinu. O osnutku se tog samostana malo zna, pretpostavlja se da je nastao u 9. st., ali se ne zna otkad je postao kraljeva zadužbina, kada su ga benediktinci napustili, ni gdje se točno nalazio. Nije naime pouzdano

⁴ Papa Grgur I. (590.-604.), 64. papa po redu, uz Sv. Augustina smatra se duhovnim ocem i učiteljem srednjeg vijeka. Reformirao je misu, a pripisuje mu se i gregorijansko pjevanje (koral). Autor je brojnih teoloških, duhovnih i pastoralnih spisa te pisama.

da koji su se u to vrijeme prostirali po cijeloj zapadnoj Europi i bili gospodarska osnova papinskog suvereniteta. Ustupanje samostana i posje-

stan preuzeo jurisdikciju nad svim samostanima toga reda u Hrvatskoj i Ugarskoj. Štoviše posebnom je uredbom bila objedinjena titula vranskog

u jedno od najjačih uporišta tog dijela Dalmacije. Nešto južnije od staroga grada, koji još čeka istraživače i konzervatore, gotovo je u cijelosti sačuvan turski han koji je u 17. st. gradio vezir Jusuf Mašković, podrijetlom iz Vrane. To je, iako nedovršena, najzapadnija turska građevina uopće, koja propada zapuštena i neuređena.

Utvrdu je Venecija tijekom Kandij-skog rata (1645.-1669.) potpuno uništila i iako je kratkotrajno bila vraćena Turcima nikad više nije obnovljena ni za vojnu ni sakralnu namjenu. Danas se vide tragovi tek petine golemoga kompleksa [2], [5].

Valja reći da ni u samostanu ni pokraj njega nisu pronađeni tragovi nikakve crkvene građevine. S obzirom da je Vrana bila sjedište nekoliko velikih samostanskih redova, nema sumnje da je u sadašnjoj utvrdi ili u njezinoj blizini postojala jedna ili više predromaničkih crkava. One su vjerojatno srušene tijekom brojnih vojnih operacija ili dugotrajne turske uprave. Ipak zbog svoje veličine i povijesnog značenja vranska utvrda zaslužuje temeljita arheološka istraživanja te primjerenu namjenu.

Ostale crkve uokolo Biograda

U blizini Pakoštana, na položaju Crkvinina uz cestu Pakoštane – Vrana, stotinjak metara od obale Vranskoga jezera, nalazilo se srednjovjekovno selo Zablac koje je bilo sjedište pod-



Ostatci Maškovića hana u Vrani

da rimskoj crkvi neki tumače otvaranjem prvoga diplomatskog predstavništva neke strane države u povijesti Hrvatske. Kako su se prema predaji u vranskom samostanu čuvale insignije Hrvatskog Kraljevstva (kruna, žezlo i kraljevsja jabuka), upravo je stoga Koloman okrunjen u Biogradu kao najbližoj kraljevskoj rezidenciji.

Poslije će templari, koji su nakon benediktinaca preuzeli Vranu, postati korisnicima papine egzempcije. Papa je samostan 1136. ustupio templarima, vjerojatno u dogovoru s Belom III. ili nekim drugim hrvatsko-ugarskim kraljem. Tada su samostan i posjed utvrđeni, a Vrana je postala jednim od najvažnijih templarskih središta u Hrvatskoj i značajan čimbenik hrvatske povijesti.

Kada su 1312. templari ukinuti pod još potpuno nerasvijetljenim okolnostima, njihovi su posjedi darovani redovničkom i viteškom redu ivanovaca ili hospitalaca koji su u nas nazivani i božjacima. Vranski je samo-

priora i hrvatskog bana. Među brojnim glasovitim priorima valja posebno istaknuti Ivana Paližnu (1378.-1391.), koji se borio za postavljanje kralja hrvatske krvi na hrvatsko-ugarsko prijestolje, braću Matka i Ivana Talovca (1436.-1439., 1439.-1455.) i Petra Berislavića (1517.-1520.), slavnog borca protiv Turaka.

Vranu početkom 16. st. neko vrijeme drži Venecija, a potom su je 1537. osvojili Turci i samostan posebno ojačali novim utvrdama te ga pretvorili



Crtež ostataka crkve Sv. Marije na Crkvini (prema L. Jeliću)

županije. Tamo je postojala crkva Sv. Marije srušena u mletačko-turskim ratovima, a njezine je ostatke teško uočiti jer su obrasli gustom šikarom. Iz crteža i opisa don Luke Jelića [1] vidi se da se radilo o većoj crkvi, posebno zato što je još bio sačuvan veći dio apside i dio uzdužnog zida. Vjerojatno se radi o starokršćanskoj crkvi koja je izgrađena unutar velike vile rustike ostatci pronađeni pri obradi obližnjih oranica. Uz crkvu Sv. Marije tijekom srednjeg vijeka nastala je i manja crkvice ostatci koje su također danas djelomično vidljivi [4].



Grobišna crkva Gospe od Karmena (Sv. Marije) u Turnju

Zapadno od sela Turnja, tik uz more i Jadransku turističku cestu, na položaju Tukljača nalazi se grobišna crkva Gospe od Karmena (Sv. Marije). Selo je Tukljačane bilo zadužbina velikoga hrvatskog plemena Mogo-rovića, a napušteno je tijekom Kandijskog rata. Romanička je crkva nastala na temeljima starije, na što je upućivao ukrašeni nadvratnik, uklonjen 1898., koji je danas izložen u Zavičajnom muzeju u Biogradu.

Međutim, čini se da je crkva još starija jer oblik i izgled istaknute apside upućuju na starokršćansko podrijetlo. Dokazuje to i velika vila rustika na kojoj je izgrađena i čiji se ostatci nalaze uz crkvu, a najveći je dio prekriven morem [2].

Crkve između Vranskog jezera i Velike ceste

Srednjovjekovna Velika cesta (Via magna)

Većinu je gusto naseljenih prostora hrvatske kneževine u zaleđu morske obale povezivala važna srednjovjekovna prometnica koja se u pisanim izvorima nazivala Velika cesta (Via Magna). Ishodište je bilo u Ninu na stočnome mostu, a protezala se kroz srednjovjekovnu županiju Luku do Knina kao srednjovjekovne prijestolnice. Uz nju su Hrvati podigli svoja brojna naselja i vjerska središta, ponajprije zahvaljujući plodnoj ravnokotarskoj zemlji koja ih je hranila.

Cesta je išla kroz današnja sela Islam, Kašić i Smilčić, a potom kroz Korlat i Kulu Atlagića dolazila u sadašnji Benkovac. Odatle je nastavljala prema utvrdi Ostrovici te pokraj Bribira prema Kninu. Uz nju su bila raspoređena brojna srednjovjekovna sela imena kojih su davno zaboravljena za mletačko-turskih ratova i naseljavanja novih stanovnika tijekom 17. st. Ipak poneko je ime sela sačuvano, a neki se srednjovjekovni nazivi i danas rabe, nerijetko s drugačijim prostornim sadržajima.

Tako je, primjerice, zapadno od Benkovca, na mjestu današnjega Islama Latinskog (nastalog kao turska utvrda) bilo selo Učitelja Vas koje je bilo središte posjeda ninskog biskupa. Slijedila su sela Trščane, Kačina Gorica, Rejane, Podbrežane, Kašić (koji nije mijenjao ime), Rocane, Čerinci, Trnovo, Buković, Pritičevići, Kukalj, Biljane (danas Biljane Gornje), Grabovčane, Draginići, Slimčić, Domakovci, Praskvić,

Tiblić, Boište, Opaća Palača, Dobruća Vas i Vuković. Buković je naziv istočnog dijela današnjeg Benkovca, pa je očito da je kaštel Benkovac izgrađen ne mjestu gdje se nekad nalazila Dobruća Vas.

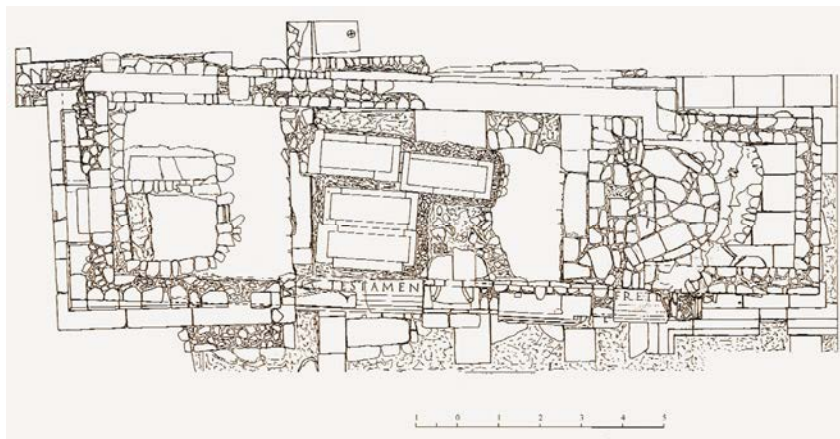
Velika se cesta nastavljala dalje prema Ostrovici i prolazila ispod gradine u Podgrađu i pokraj crkve Sv. Martina u današnjim Lepurima. To su dva važna mjesta za život hrvatskoga srednjovjekovnog plemstva. U srednjovjekovnom Podgrađu, smještenom otprilike na pola puta između Nina i Knina, bio je sudbeni stol za cijelu Lučku županiju. Sačinjavali su ga izabrani suci, predstavnici 12 hrvatskih rodova, a sudilo se prema starom hrvatskom običajnom pravu. Vjerojatno su se, u današnjem Kožlovcu, pod gradinom staroga liburnsko-rimskog grada Aserije skupljali oko izvora žive vode gdje su mogli napojiti stoku jer su najčešće putovali volovskom zapregom ili konjima [7].

Crkva Sv. Duha u Aseriji

Rekli smo već da je Aserija bila staro liburnsko i rimsko naselje koje se spominje u brojnim napisima. Život je u njoj splasnuo već tijekom kasne antike, ali se na neki način održavao i u ranom srednjem vijeku kada se nazivala Seriem, Assericha i Nesserri. U to je vrijeme u blizini grada



Ostaci srušene crkve Sv. Duha u Aseriji



Crtež svih očuvanih dijelova crkve Sv. Duha

već postojao Podgray, kao neobično važno mjesto nacionalne povijesti, iako još na neutvrđenoj lokaciji, jer su sve kuće u današnjem Podgrađu izgrađene nakon turskih povlačenja iz Ravnih kotara 1684. U srednjovjekovnim se povijesnim vrelima u Podgrađu spominju samostan templara, napušten 1204., a potom i jedan propovjednički s crkvom Sv. Pavla. Iako se ponegdje tvrdi da su samostan i crkva u međuvremenu bili razoreni, crkva se Sv. Pavla spominje i u 15. st. Štoviše čini se da je bila glagoljaška, sudeći prema nadgrobnim pločama pronađenim pokraj crkve Sv. Duha koja je u Domovinskom ratu minirana i gotovo potpuno uništena. Ta je crkva inače izgrađena na forumu stare Aserije.

Nakon turskog povlačenja u ovom su kraju kao misionari djelovali bosanski franjevci i oni su 1700. na seoskom groblju među zidinama Aserije izgradili grobišnu kapelu i posvetili je Sv. Duhu. Barem tako zaključuje Pavuša Vežić [8] iako ima i drukčijih interpretacija [4], [9].

Crkvu je usred napuštenoga grada okruženog golemim zidinama prvi zabilježio Alberto Fortis 1774. godine i tvrdio da su u nju ugrađeni drevni kameni ulomci. Arheološka su zanimanja za cijeli kompleks počela 1835., a potom su se na lokalitetu izmjenjivali brojni istraživači. No tek je 1898. Arheološki institut iz Beča pod vod-

stvom Hansa Liebla i Wilhelma Wilberga započeo sustavna istraživanja koja su objelodanjena 1908. Tada su utvrđeni fizički ostatci pločnika na trgu antičkoga grada i raspored kasnoantičkih građevina koji su razorili kompleks rimskog foruma. Na mjestu obliha apsida na začelnoj strani crkve izgradili su novu pravokutnu sakristiju. Čak su radi daljnjih istraživanja napravili i novo groblje izvan gradskih zidina, ali su mještani svoje pokojnike i dalje pokapali na istome mjestu.



Obnovljena crkva Sv. Duha

Četnici su 1992. minirali crkvu i oltar i gotovo potpuno srušili zidove te u njoj oštetili grobove. Pomalo je neobično da je upravo miniranje omogućilo temeljito istraživanje crkve Sv. Duha za koju se i prije pretpo-

stavljalo da je građena na starokršćanskoj crkvi.

Istraživanje i obnova započeli su 1995. i trajali do 2001., a vodio ih je Konzervatorski odsjek u Zadru. Najprije je izrađena dokumentacija zatečenog stanja, a zatim su raščišćene razvaline i sortirana građa. Potom je napravljena arhitektonska dokumentacija ostataka crkve, s konzervatorskim istraživanjima i analizom graditeljskih struktura. Na kraju je izrađen projekt faksimilne obnove prema kojem je crkva obnovljena.

Arheološkim je istraživanjima otkrivena slojevitost crkve koja je unatoč brojnim promjenama sačuvala liturgijski karakter od antike do današnjih dana. Utvrđeno je da je u početku ta građevina imala znatno drugačiji oblik i veličinu. Naime na zapadnom je pročelju crkve utvrđena najstarija kvadratna osnova (5,7 x 5,8 m) s velikom debljinom zidova (180 i 150 cm). Pretpostavlja se da se radilo o mauzoleju iz najstarijega kršćanskog razdoblja, svojevrsnom funeralnom oratoriju, kakav je svo-

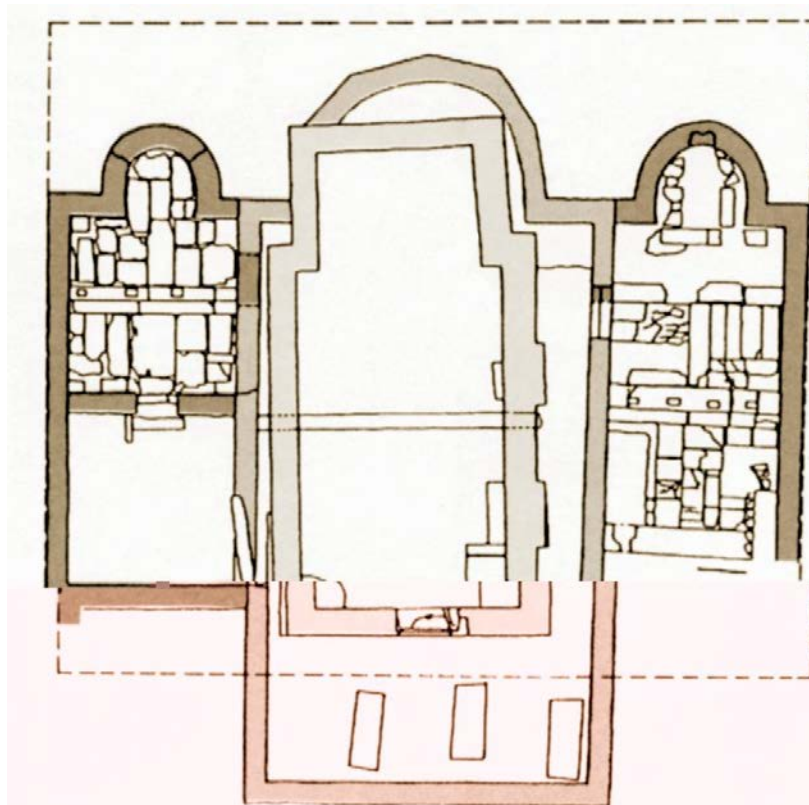
jedobno pronađen u Mulinama na Ugljanu. Srednjovjekovna je crkva prigradena do mauzoleja i bila je duga 9,2 m i široka 5,8 m. Sve upućuje na romaničku izgradnju, dakle na 12. ili 13. st., s tim što je mauzo-

lej vjerojatno postao obrambeni toranj, a to je inače čest slučaj u tim krajevima (Sv. Ivan Krstitelj u Banjevcima, Sv. Mihovil Arkandjel u Miranju i Sv. Bartul u Petrčanima). Poslije je nova crkva Sv. Duha prekrila i mauzolej i romaničku crkvu [8].

Takvo razlaganje djeluje i utemeljeno i logično iako ne može u cijelosti objasniti liturgijsku funkciju najstarijega mauzoleja odnosno oratorija. Pritom i nije previše važno je li romanička crkva bila posvećena Sv. Pavlu ili nekom drugom svecu, ali čudi da neki i dalje tvrde da se ispod crkve Sv. Duha nalazila jednobrodna starokršćanska crkva. Valja također dodati kako ipak postoji mogućnost postojanja starokršćanskih crkava s vanjske strane sjevernoga gradskog bedema, gdje je u građevinskoj štiti pronađeno više ulomaka rano-kršćanskog pluteja. Tu bi crkvu trebalo potražiti u neposrednoj blizini, posebno jer se radi o groblju možda najstarije i ilegalne kršćanske zajednice još iz doba kada je u rimskim gradovima bilo zabranjeno ukapanje pokojnika [9].

Crkva Sv. Martina u Lepurima

Crkva Sv. Martina u nedalekim Lepurima (8 km istočno od Benkovca), smještena na katoličkom groblju, dijeli sličnu sudbinu s nedalekom crkvom Sv. Duha. Štoviše možda je s njom i izravno povezana jer su je vjerojatno izgradili stanovnici obližnje Aserije. Također je minirana za Domovinskog rata 1992. kada je srušena jednostavna jednobrodna rustikalna sakralna građevina, izgrađena u 17. i 18. st., unutar negdašnje starokršćanske i predromaničke crkve. Starokršćanska i predromanička crkva nisu doduše građene usred rimskog foruma, ali se zato nalaze u prostoru negdašnje velike vile rustike. I sve je to otkriveno nakon ratnih zbivanja u istraživanjima Konzervatorskog odjela u Zadru i Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu koja su također omogućena rušenjem



Tlocrt ostataka starokršćanske i predromaničke crkve te minirane crkve Sv. Martina u Lepurima



Ostaci starokršćanske, predromaničke i novovjeke crkve u Lepurima

postojeće crkve. Jedina je razlika što minirana crkva vjerojatno nikada neće biti obnovljena jer su znatni ostaci starokršćanske i predromaničke crkve neusporedivo zanimljiviji.

Za taj se sakralni prostor i prije vjerovalo da je nastao u starokršćanskom razdoblju, ali su istraživanja bila onemogućena zbog postojeće crkve i okolnih grobova. Iako istra-

živanja još nisu završena, niti su rezultati istraživanja u cijelosti objelodanjeni, pronađeni su temelji starokršćanske crkve iz 5. ili 6. st. i ostatci velike predromaničke crkve, najvjerojatnije iz 9. st.

Najnovija se crkva srušena u Domo-vinskom ratu nalazila u sredini starokršćanske i u srednjem brodu predromaničke crkve.

Cijeli je taj složeni građevinski sklop doživio brojne pregradnje, od onih

Gumpertus...) koji su širili kršćanski nauk, a istodobno gradili crkve i samostane. To uz stilske karakteristike kamenih ulomaka upućuje na to da je predromanička crkva izgrađena krajem 9. st. za vladavine kneza Branimira [4], [10].

Predromanička crkva u Šopotu

S knezom je Branimirom povezano jedno drugo mjesto nadomak Benkovca. To je negdašnje selo Podbrižane, a današnji Šopot. Tu se također nalazi izvor pitke vode na kojem se i danas rado zaustavljaju putnici, posebno za ljetnih žega. u tom se mjestu sastajao Hrvatski sabor, a o tome svjedoče malobrojni dokumenti iz 14. st. Sabor je sazivao hrvatski ban (održavao se tijekom kolovoza i vjerojatno završavao uoči blagdana Velike Gospe), a na njemu su se okupljali svi pripadnici hrvatskoga rodovskog plemstva. Oni su donosili zaključke o važnim pitanjima života zajednice, a predvodili su ih predstavnici 12 plemenitih hrvatskih rodova.



Apside crkava u Lepurima

Najstarija je crkva bila jednobrodna građevina i na istočnoj je strani imala izvana poligonalnu, a iznutra polukružnu apsidu (širine 5,2 m i dubine 3 m). U jednobrodnu su crkvu, vjerojatno stradalu tijekom avaroslavenskih provala, možda poslije dodane pastoforije koje su onda pretvorene u kapelice, ali je vjerojatnije da su pobočni brodovi dograđeni u predromaničkim, najvjerojatnije u 9. st., kada je središnja lađa raščlanjena s četiri jaka stupa. Tada je formiran središnji kvadrat koji je možda nosio i kupolu, a bile su presvođene i bočne kapele. Crkva je također dobila oltarnu pregradu koju su, čini se, imale i pobočne kapele. Nakon te obnove crkva je posvećena Sv. Martinu, ali je titular starokršćanske crkve nepoznat. Pobočne su kapele također bile popločene i opremljene kamenim namještajem čiji su brojni ulomci, neki i s natpisima, pronađeni tijekom istraživanja.

najranijih izvedenih u romanici, pa do suvremenih obnova u posljednja četiri desetljeća kada je u zidovima pronađeno mnogo predromaničkih spolija kvalitetne klesarske obrade i epigrafskih ostataka s kamenoga namještaja ranosrednjovjekovne crkve. Otkriveni su također i ulomci starokršćanske arhitektonske skulpture 5.-6. stoljeća.

Istražen je i pod srednjeg i pobočnih brodova ispod srednjovjekovnoga popločenja, a predstoje i istraživanja uz pročeljni zid gdje se očekuje pronalazak nartekse. Usporedo s istraživanjima obavljani su konzervatorski zahvati na otkopanim i sačuvanim zidovima.

Jednu je oltarnu pregradu u crkvi Sv. Martina dao podignuti neki opat, od čijeg je imena sačuvan samo kraj (...ERTUS ABBA). Ime upućuje na misionare s prostora karolinškog carstva (Odelbertus, Theudebertus,



Fragmenti oltarne pregrade s imenom kneza Branimira i spominjanjem hrvatskog imena

Vjerojatno su se nalazili u blizini izvora nedaleko kojega je pronađen natpis na kamenoj oltarnoj pregradi s imenom najspominjanijega hrvatskog kneza Branimira (879.-892.)

čije je ime pronađeno još i u Muću, Ždrapnju (odnosno Piramatovcima), Otresu i Ninu. Štoviše na gredi i zabatu, koji su ukrašeni već poznatim predromaničkim kukama, stiliziranim lišćem, pleternim križem i pticama, prvi se put uopće spominje hrvatsko ime. Tekst doslovno glasi: BRANIMIRO COM(mes) (...) DUX CRUATORU(m) COGIT(avit) – Knez Branimir (...) vojvoda Hrvata namjeravao je...



Ostaci crkve Sv. Jere u Šopotu

Na mjestu gdje je natpis pronađen, u blizini nasipa željezničke pruge, otkopani su ostatci romaničke crkve Sv. Jere (Jeronima). To sasvim sigurno nije Branimirova zadužbina iz 9. st., pa bi ostatke crkve kojoj je pripadala oltarna pregrada valjalo potražiti negdje u blizini [7], [11].

Crkve uz cestu između Benkovca i Stankovaca

Na cesti između Bekovca i Stankovaca, koja je nešto južnije i većim je dijelom paralelna s Velikom cestom, uglavnom su sačuvana stara srednjovjekovna imena: Zapužane, Miranje, Ceranje, Podlužje, Skorobić, Pristeg, Ušelja Vas (danas Užolica pokraj Pristega), Kolarina, Dobra Voda i Banjevci. Neka su imena zatrta, poput Malina Vasi, Rosulje i Starovršana u okolici Perušića i Kolarine. Sva su ta sela uglavnom bila u vlasništvu Šubića (knezova Bribirskih), s izuzetkom Pristega koji je bio jedno od središta vranskih templara. Novo ime nosi i veliko selo Stankovci

gdje su nekad bila sela Povlić (ime jednog bunara) i Rebac, čije ime nosi Gospa Pod(g)rebača, srednjovjekovna crkva na groblju. U blizini je selo Vukšić, s romaničkom crkvom Sv. Mihovila od koje je sačuvan samo istočni dio. U tom se mjestu, umjesto u Podgrađu, od kraja 15. st. sastajao sudbeni stol lučke županije, vjerojatno zbog straha od turskih prodora koji su upravo dolazili Velikom cestom.

Zbunjuje međutim da na tom prostoru zapravo nema predromaničkih crkava što je teško objasniti. Postoji samo nekoliko romaničkih crkava iz 12. ili 13. st, poput crkve Sv. Mihovila u Miranjima, Sv. Petke (Paraskeve) pokraj Perušića (kojom se služe pravoslavni vjernici, a nekad je bila posvećena Sv. Jurju) i crkvi Sv. Ivana u Banjevcima. Poseban je slučaj gotička crkvice Sv. Kate u Buda-

lokalitetu Vuković tu bila crkva Sv. Vida.

Zaključak

Između Biograda, staroga hrvatskoga kraljevskog grada i biskupskoga sjedišta, u kojem je bilo i nekoliko najvećih hrvatskih samostana, ponajprije benediktinaca, ali i templara te ivanovaca, i današnjega Benkovca bilo je najgušće naseljeno područje hrvatske kneževine i kasnijega kraljevstva. U tom je prostoru bilo mnogo starokršćanskih i predromaničkih crkava. Biograd su u 12. st. temeljito razrušili Mlečani, a u 17. st. i Turci, pa su sve njegove crkve srušene sa zemljom i o njima nema gotovo nikakvih tragova. Znamo ih samo na temelju povijesnih izvora ili rijetkih arheoloških nalaza. Ostale su krajeve u njegovu zaleđu bili temeljito poharali Turci, često i Mlečani zbog



Crkvice Sv. Kate u Budaku

ku (negdašnjim Hrtkovicima) u čijoj je blizini pronađen reljef iz 9. st., pa se možda ispod sadašnje nalazi starija crkva. Valja spomenuti i pravoslavnu crkvu Sv. Jovana Krstitelja u istočnom dijelu Benkovca. Ta je crkva izgrađena 1885. na mjestu starije crkve posvećene Sv. Jurju, a prije je na

tobožnjih obrambenih razloga, što se posebno odnosi na Vranu, tako da ni tu nema mnogo tragova starokršćanskih ili predromaničkih crkava.

Zbog turskih su progona plodni prostori Ravnih kotara bili gotovo potpuno napušteni, pa su izgubljeni i mnogi

nazivi pojedinih naselja. Nakon odlaska Turaka taj je prostor naselilo potpuno novo stanovništvo. Stoga su mnoge stare crkve koje nisu bile srušene dodatno oštećene ili prenamijenjene, posebno za pravoslavne vjernike.

Pomalo ironično zvuči podatak da su najznačajniji tragovi starokršćanskih crkava u okolici Benkovca, posebno u crkvi Sv. Duha u Aseriji i Sv. Martina u Lepurima, pronađeni zahvaljujući činjenici što su te crkve bile minirane tijekom Domovinskog rata, što je omogućilo temeljito istraživanje, konzerviranje ili obnovu tragova starijih crkava na njihovu mjestu.

Iako je riječ o području koje je bilo najgušće naseljeno i vjerojatno s najviše predromaničkih crkava koje su gradili pokršteni Hrvati, tragova je takvih crkava vrlo malo. Veseli

ipak da je na tome području pronađen natpis s oltarne pregrade na kojem se uz kneza Branimira prvi put spominje hrvatsko ime iako crkva u kojoj je stajala ipak nije pronađena.

Pripremili:

Krešimir Regan, Branko Nadilo

IZVORI

- [1] Jelić, L., Povijesno-topografske crtece u biogradskom primorju, Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva (1898.), II, str. 33-126
- [2] Jurić, R.: Srednjovjekovni spomenici na biogradskom području, u: Biograd i njegova okolica u prošlosti, zbornik radova sa znanstvenog skupa u Biogradu 11.-13. studenoga 1988., Filozofski fakultet u Zadru i SIŽ kulture općine Biograd, Zadar, 1990., str. 279-318
- [3] Buškariol, F.: Istraživanja don Luke Jelića u Biogradu na moru i na položaju Glavica – Biogradski spomenici I, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji (1988.), 27., str. 21-49
- [4] Uglešić, A.: Ranokršćanska arhitektura na području današnje Šibenske biskupije, Gradski muzej Drniš i Sveučilište u Zadru, Odjel za arheologiju, Drniš - Zadar, 2006.
- [5] Bačić, S.: Franjevci u Zadarskoj nadbiskupiji i Ninskoj biskupiji, Općina Lisičić, Šibenik, 1995.
- [6] Đinđić, F., Zorić, I.: Zaštitno iskopavanje i konzervacija na Dvorinama – ostacima rogovskog dvora u Svetom Filipu i Jakovu, Obavijesti Hrvatskoga arheološkog društva, Zagreb, 2008., str. 99-105
- [7] Jakšić, N.: Benkovac i okolica u srednjem vijeku, Muzej hrvatskih arheoloških starina, Split, 2000.
- [8] Vežić, P.: Crkva Svetoga Duha na Aseriji – ranokršćanski mauzolej i romanička crkva Sv. Pavla, Asseria (2004.), 2, str. 117-131
- [9] Uglešić, A.: Ranokršćanski nalazi s Aserije, Asseria (2003.), 1, str. 195-107
- [10] Jakšić, N.: Arheološka istraživanja razorene crkvice Sv. Martina u Lepurima kod Benkovca, Starohrvatska prosvjeta III. (2000.), 27., str. 189-200
- [11] Jelovina, D.: Starohrvatsko kulturno blago, Mladost, Zagreb, 1986.